

BARBARA OLASZEK

(Łódź)

URWISKO IWANA GONCZAROWA JAKO POWIEŚĆ ANTNYHILISTYCZNA

Nihilizm – idea totalnej negacji norm, zasad i wartości społecznych, religijnych, etycznych i estetycznych – odznaczał się w Rosji historyczną zmiennością, wieloaspektowością, różnorodnością składających się nań wątków światopoglądowych, socjologicznych i ideologicznych.

Pojęcie nihilizmu pojawiło się w Rosji w latach trzydziestych XIX w. w środowisku romantyków rosyjskich, w którym mianem tym określano stan pustki duchowej, braku wiary, rozczarowania światem. Geneza takiego rozumienia tkwi w pracach filozofa niemieckiego F. H. Jacobi, spod znaku *Sturm und Drang*¹.

W latach pięćdziesiątych XIX w. nihilizm nabrał znaczenia filozoficznego, stając się synonimem materializmu przeciwstawianego mistyce i idealizmowi. Wzbogacony o wątki ateizmu i programowego zerwania z zasadami moralnymi chrześcijaństwa, rozwijał się w kierunku idei destrukcyjnej. Ważnym źródłem tak pojmowanego nihilizmu było dzieło wywodzącego się z lewicy heglowskiej L. Feuerbacha *Istota chrześcijaństwa* (1841) oraz praca M. Stirnera *Jedyny i jego własność* (1845), głosząca prymat jednostki i konieczność uwolnienia jej spod presji społeczeństwa, państwa, narodu, rodziny oraz narzucanych przez nie norm moralnych i prawnych, zmierzająca w konsekwencji do apoteozy samowoli jednostki i całkowitego anarchizmu. Ich idee znalazły oddźwięk głównie w środowisku inteligencji nieszlacheckiego pochodzenia, tzw. raznoczyńców, oraz stały

¹ М. Алексеев, *К истории слова „нигилизм”*, [w:] „Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР” 1928, т. 101, № 3; Б. Козьмин, *Даа слова о слове „нигилизм”*, [w:] *Литература и история*, ред. Б. Козьмина, Москва 1965; А. Новиков, *Нигилизм и нигилисты. Опыт критической характеристики*, Ленинград 1972; А. Андрусiewicz, *Nihilizm rewolucyjny w Rosji*, [w:] *Rosja. Kontynuacja czy punkt zwrotny?*, ред. W. Bonusiak i K. Sowa, Rzeszów 1994, s. 14.

się składnikiem światopoglądu tzw. rewolucyjnych demokratów skupionych wokół pism „Современник” i „Русское Слово”. Na przełomie lat 1850–1860 ich światopogląd wzbogacił się o idee filozoficzne materialistów-przyrodników L. Büchnera, J. Moleschotta, K. Vogta, teorię ewolucji K. Darwina, koncepcję postępu opartą na prymacie wiedzy H. T. Buckle’a, doktrynę etyczną utylitaryzmu J. S. Milla².

Na gruncie rosyjskim – informuje współczesny badacz – owa ideologia opierała się na kilku założeniach: 1. człowieka traktowała jako istotę wyłącznie materialną i skończoną (sfera duchowa jest tu konsekwentnie przedstawiona jako pochodna względem sfery materialnej, jakkolwiek może na nią wtórnie oddziaływać); 2. w dziedzinie etyki kierowała się kategoriami społecznego pożytku; 3. wierzenia religijne uznawała za wyraz niedoskonałości ludzkości, miały one zniknąć wraz z rozwojem nauki; 4. człowiek w tym systemie – pomimo, że został odarty z wszelkiego elementu nadprzyrodzonego – stawał się centrum świata i kosmosu, surogatem Opatrzności i swoim własnym zbawcą; 5. w związku z tym wypełnienie procesu historycznego miało się odbywać w granicach samej historii – gwarantem tego miał być rozwój nauk empirycznych³.

Na tej bazie ideologicznej ukształtował się styl życia młodzieży, demonstrowający wyemancypowanie jednostki, swobodę obyczajową, świadome naruszanie norm społecznego współżycia, głoszenie obliczonych na skandalizujący efekt wypowiedzi o odrzuceniu tradycyjnych wartości, jak: rodzina, religia, moralność chrześcijańska, sztuka i zamianie ich odpowiednio na wolne związki, idee emancypacji obyczajowej kobiet, ateizm, idee etyczne „rozumnego egoizmu”. W tym sensie nihilizm nie stanowi kategorii światopoglądowej, lecz, jak twierdzi S. Nosow, określenie stylu bycia, stopnia emocjonalności i radykalizmu wypowiedzi⁴.

Nihilizm – to także skrajne, anarchistyczne stanowisko w sprawach ideologii państwowej, mające początek w połowie lat sześćdziesiątych XIX w., gdy wywodzący się z kręgów intelektualnych lewicy heglowskiej, zgrupowanej w piśmie „Современник” i „Русское слово”, nihilizm przekształcił się następnie w teoretyczny socjalizm, stając się podstawą ideową anarchizmu, a następnie terroryzmu skierowanego przeciwko władzy i państwu. Za jego głównych przedstawicieli uchodzą: M. Bakunin

² П. Тирген, *К проблеме нигилизма в романе И. С. Тургенева „Отцы и дети”*, „Русская литература” 1993, № 1; A. Coquart, *Dimitri Pisarev et l'ideologie du nihilisme russe*, Paris 1946; A. Coquart, *Le nihiliste Pisarev*, „Revue des etudes slaves” 1946, t. XXII, s. 128–161; D. R. Brower, *Training the Nihilist. Education and Radicalism in Tharist Russia*, Ithaca-London 1975; Ф. Кузнецов, *Нигилисты? Д. И. Писарев и журнал „Русское слово”*, Москва 1983; S. Stiepniań-Krawczyński, *Rosja podziemna*, tłum. J. Dziarnkowska, Warszawa 1960, s. 8.

³ G. Przebinda, *Od Czaadajewa do Bierdiajewa. Spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832–1922)*, Kraków 1998, s. 259.

⁴ С. Н. Носов, *Русское шестидесятиничество: некоторые проблемы, итоги и перспективы исследования*, „Русская литература” 1987, № 3, s. 211.

i S. Nieczajew. Jego podstawę stanowiła idea wolności absolutnej, zerwania z przeszłością, odżegnanie się od tradycji i historii w imię przyszłej, opartej na rozumie cywilizacji powszechnego społecznego szczęścia. W tym sensie nihilizm stał się „nową religią” sprowadzającą się do odrzucenia idei Boga i zastąpienia go ideą doskonałego dobra ludzkości⁵.

Spopularyzowanie wizerunku nihilizmu jako modelu życia zawdzięczamy literaturze, przede wszystkim powieści I. Turgieniewa *Ojcowie i dzieci* (1862), w której pisarz stworzył typ bohatera „nihilisty” głosiciela idei destrukcyjnych, pozostających jednakże głównie w sferze teorii⁶. Dopiero M. Czernyszewski w powieści *Co robić?* ukazał „nowych ludzi” – nihilistów w działaniu. Typ „nowego człowieka” pomnożony przez trzeciorzędnych pisarzy M. Błagowieszczeńskiego, A. Szellera-Michajłowa, M. Bażyna spowodował w latach sześćdziesiątych XIX w. w środowiskach młodzieżowych modę na nihilizm, jednakże w splotonej, bo odnoszącej się przede wszystkim do sfery obyczajowości formie. Nihilizm stał się wówczas zjawiskiem socjologicznym, rodzajem subkultury.

Nihilistyczne idee młodzieży rosyjskiej napotkały na opór w środowisku publicystów i pisarzy o poglądach konserwatywno-liberalnych: M. Katkowa, A. Pisiemskiego, M. Strachowa, ale również A. Hercena⁷. Pisma „Русский вестник” i „Библиотека для чтения” podjęły walkę z nihilizmem, która znalazła kontynuację w powieściach A. Pisiemskiego (*Wzburzone morze*, 1863), W. Klusznikowa (*Miraż*, 1864), M. Leskowa (*Bez wyjścia*, 1864) i Avenariusza (*Współczesna idylla*, 1865; *Zaraza*, 1867), traktujących nihilizm

⁵ A. Andrusiewicz, *Nihilizm rewolucyjny...*, s. 34–62; П. Ю. Данилевский, „Нигилизм” (*К истории слова после Тургенева*), [w:] И. С. Тургенев, *Вопросы биографии и творчества*, Ленинград 1990, s. 150–156; K. Oldenburg, *Der russische Nihilismus von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1888; A. Thun, *Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland*, Leipzig 1883; Н. Бердяев, *Духи русской революции*, ред. В. Гилис, Рига 1990; idem, *Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века*, [w:] *Русская идея. В кругу писателей и мыслителей русского зарубежья*, сост. В. Пискунов, т. II, Москва 1994, s. 204–286; Г. Федотов, *Россия и свобода*, [w:] *ibidem*, т. II, s. 177–201; I. Fuchs, *Die Herausforderung des Nihilismus. Philosophische Analysen zu M. M. Dostojewskijs Werk „Die Dämonen”*, München 1987; R. Hingley, *Nihilists, Russian Radicals and Revolutionaries in the Reign of Alexander II (1855–1881)*, London 1967; W. Kołodziej, *Anarchizm i anarchiści w Rosji i Królestwie Polskim*, Toruń 1992; Р. Пайпс, *Русский консерватизм во второй половине XIX века. Материалы XIII Международного конгресса исторических наук. Москва 16–23 августа 1970 г.*, Москва 1970; *Работы М. Хаидеггера по культурологии и теории идеологий*, Москва 1981; S. Rosen, *Nihilism, a Philosophical Essay*, New York 1969; E. Thompson, *Understanding Russia. The Holy Fool in Russian Culture*, Lanham 1987.

⁶ B. Olaszek, *Bazarow Dymitra Pisariewa. Od nihilizmu do pozytywizmu*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1990, Folia Litteraria 28, Łódź, s. 43–57.

⁷ Н. Н. Страхов, *Борьба с Западом в нашей литературе*, Киев 1897–1898, s. 211; А. Герцен, *Собрание сочинений в 30-ти томах*, т. XX, Москва 1959, s. 348.

jako zjawisko obce kulturze i umysłowości rosyjskiej⁸. Nihilizm rozumiany jako skrajne, anarchistyczne stanowisko w sprawach ideologii państwowej znalazł odbicie w powieści F. Dostojewskiego *Biesy* (1871) i M. Leskowa *Na noże* (1871).

Szerokie odzwierciedlenie problematyki nihilizmu w literaturze skłoniło autorów *Historii powieści rosyjskiej* (*История русского романа*) do wyodrębnienia w latach 1860–1870 jej społeczno-politycznej odmiany, zwanej „powieścią antynihilistyczną”⁹.

Charakterystyczną cechą takiej powieści stanowią wyznaczniki tematyczno-ideowe – obecność bohatera wyznawcy światopoglądu nihilistycznego, wywodzącego się ze środowiska radykalnej inteligencji tzw. rewolucyjnych demokratów lub arystokracji polskiej powiązanej z jezuitami oraz jego antagonisty, którym jest zwykle konserwatysta – zwolennik i obrońca wartości uświęconych przez samowładztwo i prawosławie.

Schemat fabularny powieści antynihilistycznej opiera się na walce dwu sił: złej – nihilistycznej i dobrej – konserwatywnej o przeciągnięcie na swą stronę nowego adepta, zwykle niedoświadczonego młodego człowieka, który często staje się „ofiara” nieodpowiedzialnych nauczycieli. Obecność takiej postaci stanowi obowiązkowy element struktury powieściowej.

Powieść antynihilistyczną wyróżnia schematyczne, zabarwione ideologicznie zakończenie, sprowadzające się do tryumfu sił konserwatywnych.

W sferze stylistyki powieść antynihilistyczną cechuje inwazja publicystyki i jaskrawa pamfletowość.

Urwisko (1869) Iwana Gonczarowa w *Historii powieści rosyjskiej* zostało potraktowane jako powieść, w której autor „mimowolnie stworzył silną, nie pozbawioną uroku postać Marka”¹⁰, tj. o żadnej wrogości do nihilizmu nie ma mowy. Taką interpretację można tłumaczyć chęcią przypisania pisarzowi poglądów, które pozwalały zaliczyć go do grona pisarzy demokratycznych. Autorzy nowszych prac są wolni od podobnych przekłamań, ale i oni nie zaliczają *Urwiska* do powieści antynihilistycznych¹¹. Wydaje się jednak, że

⁸ Ch. A. Moser, *Antinihilism in the Russian Novel of the 1869's*, The Hague 1964; Г. Краснов, В. Викторович, *Нигилист на рубеже 60-х годов как социальный и литературный тип*, [w:] *Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки*, Москва 1986.

⁹ Ю. С. Сорокин, *Антинигилистический роман*, [w:] *История русского романа*, т. II, Москва 1964, s. 97–120.

¹⁰ С. А. Малахов, *Последние романы Тургенева и Гончарова*, [w:] *История русского романа*, т. II, s. 176.

¹¹ Л. Гейро, *Комментарии*, [w:] И. С. Гончаров, *Собрание сочинений в восьми томах*, т. VI, Москва 1980, s. 492) uważa *Urwisko* za powieść moralno-filozoficzną, zaś W. Niedźwiecki (И. А. Гончаров – романист и художник, Москва 1992, s. 63) za społeczno-filozoficzną. A. Semczuk (*Literatura rosyjska*, red. M. Jakóbiec, т. II, Warszawa

istnieją przesłanki do traktowania *Urwiska* jako powieści antynihilistycznej. Można sądzić, że badacze nie mogli się zdecydować na zaklasyfikowanie tej powieści do grupy antynihilistycznych ze względu na naruszające jej strukturę występowanie nie dwu, lecz trzech głównych bohaterów oraz ze względu na wymowę ideową.

Powieść składa się z pięciu części. Centralną postacią w dwu pierwszych jest artysta Rajski, w pozostałych trzech na pierwsze miejsce wysuwa się nihilista – Mark Wołochow. Obszerną prezentację tej postaci zawiera szósty rozdział części piątej. Wokół zawartej w niej charakterystyki toczyła się późniejsza dyskusja między liderem publicystyki rewolucyjno-demokratycznej Sałtykowem-Szczedrinem i autorem powieści¹².

Za traktowaniem *Urwiska* jako powieści antynihilistycznej przemawiają reakcje Gonczarowa-cenzora na idee nihilistyczne głoszone w pismach „Современник” i „Русское слово” i zawieszenie, nie bez jego udziału, w roku 1862 działalności tych pism. Ponadto pisarz, który zawsze dbał o społeczną reprezentatywność swych bohaterów, odwiedził w roku 1862 rodzimym Symbirsk i naocznie przekonał się o obecności i aktywności postaci jakby żywcem przeniesionych z antynihilistycznych artykułów Michała Katkowa. Na dwa lata przed zakończeniem powieści w bezpośrednim otoczeniu autora zdarzyła się historia, która przekonała go o rosnącym znaczeniu w społeczeństwie ludzi nihilistycznego pokroju. W roku 1866 opuściła dzieci i męża (znanego publicystę i tłumacza Władimira Majkowa) i związała się z „nihilistą” Lubimowem inteligentna i pod każdym względem wartościowa i atrakcyjna kobieta – Jekatierina Pawłowna¹³. Poczynione obserwacje skłoniły autora do wprowadzenia na stronicę powieści człowieka nowego typu – reprezentanta nihilistów i przedstawienia reakcji otoczenia na tę postać. Ostateczna wymowa ideowa utworu i usytuowanie tego bohatera w świecie powieściowym oraz przyjęte rozwiązania kompozycyjno-stylistyczne przemawiają za traktowaniem *Urwiska* jako powieści antynihilistycznej.

Droga do określenia pozycji bohatera nihilisty prowadzi przez analizę stosunków osobowych w utworze. Jak wiadomo z bezpośrednich wypowiedzi, pisarz wielką wagę przypisywał do tworzenia tzw. typów, tj. postaci społecznie reprezentatywnych. W ostatecznej wersji *Urwiska* autor wprowadza trzy typy. Są to: Borys Rajski – 35-letni znudzony życiem i poszukujący

1971, s. 332) odnotowuje zaledwie luźny związek struktury artystycznej utworu z powieścią antynihilistyczną.

¹² Zob.: М. Е. Салтыков-Щедрин, *Уличная философия. (По поводу 6-й главы 5-й части романа „Обрыв”)* (1869) i И. С. Гончаров, *Предисловие к роману „Обрыв”* (1869).

¹³ Zob.: О. М. Чемена, *Создание двух романов. Гончаров и шестидесятница Е. П. Майкова*, Москва 1966.

nowych wrażeń artysta, zarazem właściciel położonego nad Wołgą majątku Malinówka, w którym toczy się akcja; Mark Wołochow – 27-letni młody człowiek, absolwent uniwersytetu, tzw. nieprzystosowany społecznie, skierowany na przymusowy pobyt na prowincji pod kontrolę miejscowej władzy; Iwan Tuszyn – 35-letni zamożny i obrotny właściciel tartaku i wielkich obszarów leśnych. Każdy z nich jest reprezentantem określonych idei: Rajski – artystycznych, Wołochow – politycznych, Tuszyn – ekonomicznych. Istotę ich wzajemnych stosunków a zarazem intrygi powieściowej stanowi próba zdobycia serca pięknej, inteligentnej i ze wszech miar interesującej kobiety, jaką jest 22-letnia, daleka i uboga kuzynka Borysa Rajskiego, Wiera. Listę ważniejszych postaci uzupełnia cioteczna babcia Wiery i Rajskiego – Tatiana Markowna Bierzikowa, która uosabia w powieści zasady i tradycje szlachty rodowej.

Zwraca uwagę szczególne usytuowanie Wiery w świecie postaci powieściowych. Autor powierza jej wybór jednego spośród bohaterów, który wskazałby jej drogę, poprowadziłby w nowe życie. Chodzi jednak nie o zwykły wybór partnera życiowego, lecz wyróżnienie tego spośród konkurentów, który miałby najwłaściwsze wyobrażenie o „nowej drodze” rozumianej jako droga rozwoju Rosji. Wiera nie tylko sądzi i wybiera, lecz stanowi atrakcyjny obiekt zmagania o wpływy przedstawicieli spolaryzowanych sił ideowych, z których każdy pragnie ją „emancypować”. Ewentualna pomyłka w wyborze „nauczyciela” może ją kosztować utratę uprzywilejowanej pozycji i postawić w sytuacji ofiary zgubnego wpływu nieodpowiedzialnych emancypatorów. Takie umiejscowienie bohaterki w strukturze utworu nasuwa skojarzenie z pozycją tzw. ofiary będącej niezbędnym ogniwem powieści antynihilistycznej.

Ujęcie układów osobowych *Urwiska* według obowiązującego w modelu powieści antynihilistycznej schematu: czarne – białe, tj. z jednej strony sił radykalno-nihilistycznych, a z drugiej konserwatywnych nastręcza w sytuacji występowania trzech bohaterów pewną trudność. Artysta Rajski jest typem Don Juana rosyjskiego poszukującego silnych przeżyć erotycznych i estetycznych. Jednak jako przybysz ze stolicy czuje się powołany do pełnienia misji edukacyjnej na prowincji, do emancypowania kuzynki. Ku swemu zdziwieniu przekonuje się, że jego zamiary są spóźnie:

... я собирался развивать ее, тревожить ее ум и сердце новыми идеями о независимости, о любви, о другой, неведомой ей жизни... А она уж эмансипирована!¹⁴

¹⁴ И. С. Гончаров, *Собрание сочинений в восьми томах*, т. V, Москва 1980, s. 351–352. W dalszym ciągu wszystkie cytaty przytaczam według tego wydania, zaznaczając w nawiasie rzymską cyfrą tom, arabską stronicę.

Rezygnuje więc z planowanej roli, postrzega siebie jako człowieka dojrzałego, umiarkowanego, postępowego, obserwatora przyjmującego postawę wyczekiwania. W rezultacie następuje zmiana usytuowania tej postaci w świecie powieściowym – Rajski przyjmuje funkcje rezonera, który w imieniu autora komentuje przedstawione zdarzenia. Począwszy od części trzeciej układ postaci powieściowych staje się przejrzysty: z jednej strony – Mark Wołochow, który postrzega siebie jako przedstawiciela „siły przyszłości” (грядущая сила), niemal Pugaczowa czy Stieńkę Riazina powołanego do burzenia, ale również nauczania, krzewienia nowych idei. Rajski uważa go za rosyjskiego Karola Moora mszczącego się na społeczeństwie i zarazem Don Kichota; z drugiej – Iwan Tuszyn – typ praktyka realizującego się nie w głoszeniu śmiałych teorii, lecz w konkretnej pracy. Jego sprzymierzeńcem jest babcia Berieżkowa.

Uzasadnienie tezy o przynależności *Urwiska* do grupy powieści antynihilistycznych dyktuje potrzebę skupienia się na postaci Marka Wołochowa jako potencjalnego nihilisty, określenia stanowiska autora w przedstawieniu tej postaci.

Autor buduje wizerunek bohatera na podstawie trwających w publicystyce lat sześćdziesiątych XIX w. dyskusji na temat nihilizmu i jego przejawów. Pojawienie bohatera zapowiadają listy z prowincji o przybyciu do gubernialnego miasta pod nadzór władz młodego człowieka, jak można przypuszczać zesłańca politycznego, którego zachowanie odbiega jednak od stereotypu męczennika za sprawę i bulwersuje miejscową społeczność. Autor stawia bohatera w sytuacjach nieomalże groteskowych, umyślnie go w ten sposób ośmieszając i dyskredytując. Czytelnik jeszcze przed rozpoczęciem akcji powieściowej dowiaduje się o skandalicznym zachowaniu Marka (wyrywa kartki z pożyczonych książek, zamiast przez drzwi wchodzi przez okno, nie zwraca długów, nie płaci rachunków). Pierwsze spotkanie Marka Wołochowa z Wierą ma miejsce w sadzie, dokąd bohater przyszedł kraść jabłka. Sytuacja sztubackiej kradzieży uwłacza godności działacza. W istocie motyw kradzieży staje się pretekstem do zadeklarowania odmiennego od ogólnie przyjętego, mianowicie socjalistycznego, opartego na teorii Proudonga stosunku bohatera do własności, a zarazem okazją do zamanifestowania obcości wobec świata właścicieli. Po raz pierwszy pojawia się opozycja: „my” tj. „siły przyszłości”, w imieniu których przemawia Mark, i „oni” pod którymi rozumie właścicielkę sadu i szerzej – całą staroświecką zacofaną resztę mieszkańców miasta, tj. tzw. solidnych obywateli. Między Markiem i Wierą wywiązuje się dyskusja na temat „siły przyszłości” Wiera uważa jej przedstawicieli za głodnych, niechlujnych, nieobitych towarzysko „seminarzystów” tj. nawiązuje w swej ocenie do funkcjonującego w konserwatywnej publicystyce lat sześćdziesiątych XIX w. stereotypu nihilistów. Mark traktuje ich jako „misjonarzy nowej prawdy” – „Народ молодой, здоровый, свежий, просит воздуха и пищи” (V, 170), tj. prezentuje punkt widzenia prasy radykalnej.

Wyrażony pogląd ma charakter wstępnej deklaracji ideowej, dzięki której wyraźnie zarysowuje się charakterystyczna dla powieści antynihilistycznych polaryzacja stanowisk ideowych, ale ponieważ odbywa się w okolicznościach nie licujących z powagą poruszanych spraw, mamy podstawy do posądzenia autora o tendencyjność. Pisarz wyraźnie pragnie uniknąć zarzutu stronniczości w ocenie nowych ludzi, powierzając prezentację i ocenę ich poglądów Wierze, która okazuje się indywidualistką, postacią o silnej, ukształtowanej w atmosferze kultury szlacheckiego gniazda osobowości. Pozwala to prześledzić jej funkcję w powieści: bohaterki obdarzonej szczególną kompetencją sądzenia innych, która z sędziego stanie się wkrótce stroną pokrzywdzoną, ofiarą. Zgodnie z intencją autora Wiera nie ulega atmosferze ogólnej niechęci i wrogości, jakiej doświadcza Mark w mieście. Z uwagą wnika w treść głoszonej przez niego nauki. Dowiadujemy się, że Marka cechuje skłonność do negowania wszystkiego i wszystkich wokoło:

взгляд полного и дерзкого отрицания всего, от начала до конца, небесных и земных авторитетов, старой жизни, старой науки, старых добродетелей и пороков (VI, 308).

Bohater podważa wartości, którymi kierowała się w postępowaniu „większość” tj. przede wszystkim starsze pokolenie, a więc moralność, obowiązek, normy, wiarę. W swej negacji kieruje się zasadami racjonalnego myślenia, wyznaje prawdy będące rezultatem doświadczenia. W jego światopoglądzie dominuje ujęcie człowieka jako istoty biologicznej, pozbawienie go atrybutu nieśmiertelności – tj. duszy – „развенчал человека в один животный организм, отнявши у него другую, не животную сторону” (VI, 310). Za najważniejsze uważa Mark odkrycie praw rządzących w przyrodzie pomijając Boga jako ich siłę sprawczą. Łatwo zauważyć, że głoszone idee stanowią wykładnię antropologizmu materialistycznego Feuerbacha. Na tej bazie opiera autor system etyczny bohatera – oderwany od moralności chrześcijańskiej, oparty na logicznej kalkulacji kierowania się w postępowaniu zasadą osobistego interesu. Podstawowe zasady życia indywidualnego i społecznego, takie jak: uczciwość, sprawiedliwość, humanitaryzm zostają w tej koncepcji zastąpione przez tzw. sztukę życia („уменье жить”) sprowadzoną do zasad „rozumnego egoizmu” („ладить со всеми, чтоб было хорошо и другим, и самому себе” (VI, 386).

Bohater odrzuca również romantyczne wyobrażenia o miłości, które cenilo stare pokolenie. Miłość w jego ujęciu stanowi przejaw doznań zmysłowych („раздражения нервов”). Źródłem tego poglądu należy doszukiwać się w pracach niemieckich materialistów-fizjologów J. Moleschotta i K. Büchnera licznie tłumaczonych w latach pięćdziesiątych XIX w. na język rosyjski. Konsekwencją fizjologicznego pojmowania miłości było odrzucenie małżeństwa i rodziny i zastąpienie ich związkiem bez zobowiązań („любовь на срок”). Miarę stałości takiego związku widzi bohater w poziomie

wzajemnych namiętności, zależnych z kolei od organizmu, temperamentu, przypadkowych okoliczności. Proponuje więc wybrance eksperyment – życie w związku regulowanym prawami natury. Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci uważa za anachronizm. Takie naświetlenie zapatrywań bohatera na sprawy miłości i rodziny stanowi ze strony autora próbę dyskredytacji głoszonych przez nihilistów haseł swobody obyczajowej. Niechlubną zasługę szerzenia ich w społeczeństwie rosyjskim prasa konserwatywna przypisywała m. in. publicyście pisma „Современник” Michałowi Michajłowowi autorowi cyklu artykułów *Listy paryskie* (*Парижские письма*) oraz powieści Czernyszewskiego *Co robić?* Gonczarow opowiedział się w *Urwisku* za stanowiskiem przeciwników emancypacji obyczajowej – M. Katkowa i M. Strachowa.

Jak łatwo zauważyć, Mark Wołochow neguje wszystko, co ogranicza jednostkę, co nie wytrzymuje weryfikacji rozumem, co jest przyjmowane na wiarę i co jest uświęcone tradycją. W tej negacji prześwieca mu cel odkrycia prawdy i stworzenia na jej podstawie lepszej rzeczywistości. Pragnie przebudowy świata i oparcia go na zasadach sterowanego rozumem egoizmu, dając priorytet temu, co przynosi pożytek jednostce. Jest nastawiony na doraźny efekt, nie myśli o przyszłości. Głosi idee postępu racjonalnego z pominięciem moralnego rozwoju jednostki.

Между тем, отрицая в человеке человека – с душой, с правами на бессмертие, он проповедывал какую-то правду, какую-то честность, какие-то стремления к лучшему порядку, к благородным целям, не замечая, что все это делалось ненужным при том, указываемом им, случайном порядке бытия... (VI, 310).

Działalność propagatorska emisariusza nowej prawdy burzy istniejącą w społeczeństwie hierarchię wartości i stawia go w konfliktowej sytuacji z obrońcami społecznego i moralnego porządku. W ich imieniu pisarz podejmuje próbę zdyskredytowania poglądów bohatera, co wyraża się w próbie przeciwstawienia prawdom głoszonym przez Marka systemu wartości wyznawanych przez Wierę. Na przykładzie jej losów osobistych ukazuje mechanizm społecznego oddziaływania doktryny nihilistycznej na młodzież. Początkowo Wiera ulega entuzjazmowi Marka w planach służenia sprawie postępu („звал к новому делу, к новому труду”), przyswaja pewne jego zasady życiowe („софизмы”). Chociaż dostrzega chwiejność i jednostronność jego poglądów, a nawet świadome zafałszowanie prawdy, tłumaczy je jednak brakiem doświadczenia w ocenie otaczającego świata, nieumiejętnością odróżnienia w systemie wartości starego pokolenia tego co dobre, od tego co złe, pochopnym i bezkrytycznym zaufaniem do nowych autorytetów o podejrzaney reputacji: „... невесть откуда взявшихся новых людей, – без имени, – без прошедшего, без истории, без прав” (VI, 309). Kierowana rodzącym się uczuciem podejmuje próbę jego re-educacji, przywrócenia społeczeństwu błędzącego entuzjasty, stara się go

zmienić, wykorzystać jego zapał do nowego życia, wypłenić egoizm, ekscentryzm, nawrócić na drogę wiary. „Он умен, настойчив, и если будет прост и деятелен, как Тушин, тогда... и ее жизнь угадана” (VI, 313).

Głoszonej przez Marka biologicznej koncepcji człowieka przeciwstawia Wiera wizję człowieka zdolnego do wyższych uczuć: miłości, szlachetności, wdzięczności. Egoizmowi i pożytkowi jako imperatywom działania jednostki – międzyludzką solidarność, poczucie obowiązku, lojalność; prawom przyrody – wolę boską, doczesności – wieczność, związkom na próbę – małżeńską przysięgę na dobre i złe. Bohaterka odnosi w tej działalności pewne sukcesy, ale okazują się one chwilowe. Entuzjazm powoli zamienia się w sceptycyzm będący następstwem obserwacji i krytycznej analizy jego postępowania. Wiera zauważa, że „sprawa” o której tak dużo mówi Mark, sprowadza się w praktyce do kolportażu zakazanych książek w środowisku młodzieży gimnazjalnej („нового дела и труда, кроме раздачи запрещенных книг, она не видела” (VI, 313)). Przekonuje się również o niekonsekwencji Marka, który walczy o prawo jednostki do wolności, a w rzeczywistości jest apodyktyczny, próbuje innych podporządkować swej woli. Dostrzega brak odpowiedzialności w kontaktach międzyludzkich i cynizm Marka. Bohaterka staje przed dylematem wyboru między potrzebą serca a tym, co dyktuje jej rozum. W konsekwencji ulega sile uczucia. Fizyczne zbliżenie z Markiem nie jest źródłem radości, lecz udręki i przyczyną załamania psychicznego. Z „sędziego” Wiera staje się „ofiara”. Sam Mark, który wcześniej był przekonany o słuszności swego postępowania, zaczyna rozumieć, że niezasłużenie zrzucił na jej barki ciężar odpowiedzialności za ich wspólną słabość, czuje się winny. Mimo „upadku” Wiery najbliższe otoczenie powstrzymuje się od osądu. Babcia wyznaje jej własny grzech młodości, a Rajski z zazdrosnego rywala staje się powiernikiem i współczującym bratem, Tuszyń uważa ją za nieszczęśliwą i jeszcze silniej kocha. Reakcje te świadczą, że intencją pisarza nie było przedstawienie Wiery jako kobiety upadłej, lecz „ofiary” cynicznego nihilisty.

Symboliczny „upadek” bohaterki przynosi *catharsis*. Dochodzi do pojednania i zbliżenia Wiery z rodziną, która okazuje się ważną ostoją stabilności społecznej. Dzięki sile zasad wpojonych przez wychowanie, określanych pogardliwie przez nihilistę-Marka mianem „babcinej moralności”, a która oznacza w powieści system wartości szlacheckich, tzw. starą prawdę, a przede wszystkim dzięki zasadom moralnym religii chrześcijańskiej Wiera zdołała ostatecznie przeciwstawić się jego poglądom. Po wszystkich perypetiach miłosnych bohaterka zrozumiała, że należy do starego świata:

ей, Вере, надо быть бабушкой в свою очередь, отдать всю жизнь другим, и путем долга, нескончаемых жертв и труда, начать „новую” жизнь не похожую на ту, которая ее стащила на дно обрыва ... любить людей, правду, добро (VI, 339).

Powieść antynihilistyczna kończyła się wyraźnym tryumfem sił konserwatywnych, lecz ze względu na schematyzm przedstawienia siły te nie budziły sympatii. Inaczej u Gonczarowa. Rozczarowaniu Wierzy nihilistą-Markiem towarzyszą liczne oznaki zaufania do Tuszyzna – postaci nieromantycznej, ale pełnej zalet: zamożny, nowoczesny, ale w sensie umiejętności zarządzania, prowadzenia interesów, wykorzystania osiągnięć techniki, ponadto: mądry, dobry, szlachetny, prostolinijny i odważny. Pozycja ideowa twórcy zaznacza się wyraźniej z chwilą pojawienia się Tuszyzna na scenie. Zachwianiu ulega przestrzegana dotąd zasada nieingerencji autora w świat powieściowy. Wskazują na to wydłużające się refleksje Rajskiego na temat Tuszyzna, przybierające kształt obszernych publicystycznych komentarzy, w których mówi się wyłącznie o jego walorach: harmonijnej osobowości, zgodności zamiarów i czynów, umiejętnościach działacza-praktyka. Rajski dosłownie rozplywa się w pochwałach pod jego adresem, a Wiera jest dumna, że potrafiła docenić i pokochać w Tuszyźnie jego prawość („правду простой натуры”). Tuszyn stanie się w partiach końcowych powieści rywalem Marka Wołochowa, konkurentem, którego szanse zdają się być przesądzone. Jego właśnie upoważnia bohaterka do ostatecznego rozmówienia się z Markiem. Podczas spotkania rywali Tuszyn nie tylko odmawia Markowi przysługi zachwiania przekonaniem Wierzy o słuszności „babczyńskich zasad” ale deklaruje się jako ich wyznawca: „А колебать бабушкину мораль” я не нахожу нужным, потому, что разделяю эту мораль” (VI, 385).

Obraz Tuszyzna oraz koncepcja sojuszu starego pokolenia z ludźmi jego pokroju ukształtowała się pod wpływem doktryny Michała Katkowa, który opowiadał się za zachowaniem uprzywilejowanej pozycji społecznej szlachty, wzmocnionej energią nowych przedsiębiorców. Pisarz buduje obóz zdolny przeciwstawić się zgubnej dla społeczeństwa nihilistycznej sile, jego pogrążeniu w „urwisko”. Przejęcie wartości kultury szlacheckiej wzmocnione potencjałem energii i przedsiębiorczości nowych działaczy-praktyków oraz zastąpienie nihilistycznych mirażów działalnością gospodarczą obiecywało w przekonaniu pisarza zniknięcie z areny społecznej „dobrowolnych męczenników” – nihilistów i pojawienie się „pracowników” – bohaterów dnia codziennego – „нашей партии действия”. Takie ujęcie odbiega od schematycznego zakończenia powieści antynihilistycznej, w której siły konserwatywne cieszyły się uznaniem władz, były nagradzane intratnymi posadami. W *Urwisku* tryumf bohatera ma raczej podłoże moralne (dotyczy sfery życia osobistego i opiera się na etosie szlacheckim) i ekonomiczne (pozycja bohatera w środowisku wynika z jego sukcesów na niwie gospodarczej), co pozwala określić pozycję ideową Gonczarowa jako konserwatywno-liberalną.

Merytorycznym argumentom obalającym system wartości, a właściwie antywartości nihilistów towarzyszy w powieści odpowiedni dobór środków

stylistycznych mających na celu zaakcentowanie pozycji ideowej autora. Należą do nich epitety typu: „wilcze prawa”, „lisia przebiegłość”, „wściekłość ujadającego na wszystko psa”, ironiczne określenia: „apostoł nowej prawdy”, „seminarzystą”, „knapiany liberal” pod adresem Marka i animalistyczne porównania tego bohatera do wilka, psa, lisa. Z tymi określeniami wymownie kontrastują pozytywnie nacechowane porównania Tuszy na do olimpijskiego gladiatora, niedźwiedzia, zwierzęcia silnego i sympatycznego. Dobór środków stylistycznych świadczy o tym, że autor preferuje model osobowości oparty na harmonijnym połączeniu „starej prawdy” oraz pierwiastków: rozumu, serca i woli, zdolny przeciwstawić się rozkładowemu działaniu współczesnego nihilizmu. Wyraźnie negatywne przedstawienie „nowej siły” i idealizacja Tuszy wręcz naruszające prawdopodobieństwo psychologiczne postaci, powtarzają chwytły stylistyczne powieści antynihilistycznej lat sześćdziesiątych XIX w., chociaż wyraźnie przewyższają ją artystycznie.

Zasadność zaliczenia *Urwiska* do grupy powieści antynihilistycznych potwierdza reakcja współczesnej krytyki na dzieło¹⁵. M. Sałtykow-Szczedrin uznał powieść za przejaw wrogości autora wobec młodego pokolenia. Obraz Marka Wołochowa ocenił jako tendencyjny, oparty na wyobrażeniach ulicy, niegodny pióra poważnego pisarza. Protestował przeciwko przedstawieniu Tuszy jako lidera „partii czynu”. Również M. Szełgunow uważał przedstawienie Marka Wołochowa za stronicze. M. Skabiczewski określił Marka mianem arcynihilisty, zarzucił autorowi odstępstwo od prawdy artystycznej, stworzenie nieprawdziwego, opartego na pogłoskach wizerunku bohatera. Przedmiotem kontrowersji była również postać Tuszy. Zarówno Sałtykow-Szczedrin, jak i Skabiczewski, chociaż każdy z innych pozycji, uznali koncepcję Gonczarowa uczynienia z tej postaci pozytywnego bohatera – przedstawiciela „partii czynu” i nadziei nowej Rosji za konserwatywną. Rozgoryczony pisarz dointerpretował swe dzieło w specjalnym *Wstępie do powieści „Urwisko”* (*Предисловие к роману „Обрыв”*, 1869), a następnie w artykule *Zamierzenia, zadania i idee powieści „Urwisko”* (*Намерения, задачи и идеи романа „Обрыв”*, 1872), w których potwierdził i uzasadnił krytyczny stosunek do ludzi pokroju Marka Wołochowa. Ponownie powrócił do tematu w roku 1879 w artykule *Lepiej późno, niż wcale* (*Лучше поздно, чем никогда*)¹⁶. Zdaniem Gonczarowa Mark Wołochow cierpiał na megalomanię, uważając się za ważnego działacza, niemal przywódcę ruchu,

¹⁵ Zob.: З. Т. Прокопенко, М. Е. Салтыков-Щедрин и И. А. Гончаров в конце 60-х годов, „Русская литература” 1985, № 3, s. 175.

¹⁶ Zob.: М. Е. Салтыков-Щедрин, *Уличная философия* (1869), Н. В. Шелгунов, *Талантливая бесталанность*, А. М. Скабичевский, *Старая правда* (1869), Е. И. Утин, *Литературные споры нашего времени* (1869).

którego w rzeczywistości nie było¹⁷. Działalność Wołochowych uważa pisarz za społecznie szkodliwą. Autor *Urwiska* zadanie młodego pokolenia widział nie w odrzuceniu wartości bliskich pokoleniu Czaadajewa, Stankiewicza, Bielińskiego i Granowskiego, nie w walce, lecz w kontynuacji ich dzieła, w konkretnej pracy, w umacnianiu reform, które zapoczątkował car Aleksander II. Takie możliwości stwarzała ewolucyjna koncepcja postępu („постепеновство”), za którą opowiedział się Gonczarow nie tylko pisząc powieść antynihilistyczną, ale i, *ekspresis verbis*, w artykułach i korespondencji prywatnej¹⁸.

Барбара Оляшек

ОБРЫВ ИВАНА ГОНЧАРОВА КАК АНТИНИГИЛИСТИЧЕСКИЙ РОМАН

В статье указывается история распространения в русском обществе нигилистических идей, роль Гончарова цензора и писателя в борьбе с ними. Предлагается интерпретация *Обрыва* как типа антинигилистического романа. Произведение рассматривается с точки зрения жанровых признаков: тематических (присутствие героя – нигилиста и носителя консервативных взглядов), сюжетной структуры (борьба двух идеологически противоположных сил), позиции героя, так наз. „жертвы”, стилистики (публицистичность, памфлетность) и идейной концепции (торжество консервативных сил). Дополнительно для подтверждения антинигилистического характера *Обрыва* используются отзывы современной критики и реакция на них автора.

¹⁷ Stanowisko Gonczarowa-autokrytyka naświetlają: З. Т. Прокопенко, М. Е. Салтыков-Щедрин годов..., s. 166–175; В. А. Недзвецкий, Публицистика романиста, [w:] И. А. Гончаров, *На родине*, Москва 1987, s. 5–24 oraz Л. С. Гейро, *Статьи об „Обрыве”*, [w:] И. А. Гончаров, *Собрание сочинений*, t. VI, s. 502–515.

¹⁸ Por.: И. С. Гончаров, *Собрание сочинений...*, t. VI, s. 431; t. VIII, s. 127–128.